

APORTACIONS A FLORA CATALANA ANTIGA, 1. *Hedera helix* L. (*Araliaceae*)

Cèsar Blanché i Vergés

Laboratori de Botànica, Facultat de Farmàcia, Universitat de Barcelona i Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya

INTRODUCCIÓ

Es presenta la primera d'una sèrie d'aportacions que documenten la presència de plantes vasculares a les terres de parla catalana durant l'Antiguitat, orientades a la preparació d'un **Inventari de Flora Catalana Antiga**, projecte que va ser presentat a les XI Jornades d'Història de la Farmàcia (2013). L'espècie tractada, amb caràcter de prova pilot, és l'heura (*Hedera helix* L., *Araliaceae*)

MATERIAL I MÈTODES

Per a cada tàxon es recopilen les dades arqueobotàniques (presència de fragments macroscòpics o microscòpics conservats als jaciments), arqueo- i paleopol·líniques (reconstrucció de la vegetació i del paisatge), iconogràfiques (representacions i il·lustracions de plantes en ceràmiques, pintures, escultures, monedes i tot altre tipus d'objectes utilitaris, de representació, religiosos, etc.), epigràfiques (inscripcions sobre tot tipus de substrats), provinents de textos clàssics (literaris, científics, tècnics, etc.) i de qualsevol altra mena, també sobre els usos i significats si s'escau. El període cronològic considerat abasta des de la Protohistòria fins a l'Antiguitat tardana, l'àmbit territorial i el tesaure botànic és el de BOLÒS *et al.* (2005) i el criteri taxonòmic adoptat és el de *The Plant List* (2013). Les informacions recopilades, obtingudes de treball de camp, repositoris de documentació i museus, són emmagatzemades en una base de dades en format Microsoft Access.

RESULTATS

Les dades inventariades per a *Hedera helix*, fins a 15/9/2015, inclouen un total de 53 registres, que s'han agrupat a l'Annex 1. En aquest annex s'indica, per a cada cas: la localitat d'origen, el context cultural, la cronologia de la mostra, objecte o citació, una breu descripció de la mostra i les referències bibliogràfiques, gràfiques o d'altre tipus que la documenten. Per motiu de la restricció d'espai de la present publicació, l'Annex 1 i les referències documentals es troben disponibles de manera permanent com a material complementari de lliure accés al Dipòsit Digital de la Universitat de Barcelona (<http://hdl.handle.net/2445/103523>). Es resumeixen a la Taula 1.

Tipologia de la mostra	Nbre de mostres	Context cronològic / cultural
MOSTRES ARQUEOLÒGIQUES		
Epigrafia	10	ROM
Iconografia	7	IBE, ROM
Ceràmica	16	PUN, GRE, IBE, ROM
Mosaic	7	ROM
Joieria/Orfebreria	4	ROM
Escultura	7	ROM
Pintura mural	1	ROM
Total mostres arqueològiques	52	
MOSTRES BIOLÒGIQUES		
Pol·len	1	IBE
Total mostres biològiques	1	
TOTAL MOSTRES DOCUMENTADES (2015)	53	

Taula 1. Resum de les mostres documentades de *Hedera helix* L. (*Araliaceae*) a Flora Catalana Antiga . Dades inventariades fins a 15/9/2015). Abreviatures: GRE = grec; PUN = púnic; IBE = ibèric; ROM = romà.

Figura 1.- Representacions de l'heura (*Hedera helix* L.) en testimonis arqueològics de Flora Catalana Antiga (II). **Dalt Esquerra:** Fragment de ceràmica àtica de figures roges amb representació d'escenes dionísiaques (*Neapolis d'Emporion*), s. V- IVaC, MAC-Empúries. **Dreta:** Terracota púnica de motlles de pa sacre; gravat negatiu de fulles d'heura, aliment funerari per al més enllà. *I'bsm* (Eivissa), s. IV-II aC, MAEF-Eivissa (Puig des Molins). **Centre Esquerra:** Transposició desplegada de la decoració del 'Vas dels guerrers de La Serreta', s.IV-III aC Jaciment ibèric de La Serreta (Alcoi). **Baix Esquerra:** Fragment de càlat decorat. Lleida, recuperat del jaciment ibèric ilerget de Gebut (Soses, Segrià). MNAC – Institut d'Estudis Ilerdencs- Museu de Lleida. **Baix dreta:** Inscripció en làpida funerària de Luci Oculaci Recte en pedra calcària amb *hedera distinguens*. Necròpolis romana de Puig des Molins (Eivissa), s. II dC (*HISPANIA EPIGRAPHICA* 8964) MAEF.

Figura 2.- Representacions de l'heura (*Hedera helix* L.) en testimonis arqueològics de Flora Catalana Antiga (II). **Dalt Esquerra:** Baix relleu en marbre: pilastra, possiblement pertanyent a un moble d'exterior, decorada amb plantes de jardí, entre les quals, heura. No és segura l'atribució a la Vil·la romana de Torre Llauder (*Iluro*, Mataró). Podria provenir del taller de l'Alcúdia d'Elx. s. II-III dC, Museu de Mataró. **Dalt Dreta:** imatge de *Hedera helix* en fruit al natural, que permet apreciar el detall de la pilastra en marbre de l'esquerra. **Baix Esquerra:** Fragment (vora) de vas monumental romà en marbre amb representació de Bacus i de Silè, amb garlandes amb heura i vinya, trobat a *Tarraco* (s. II dC), Museu Arqueològic de Tarragona - MNAT 45459. **Baix Dreta:** Mosaic **B** (emblema Z) amb composició d'ocells i motius vegetals (entre els quals, l'heura). Albesa, vil·la romana del Romeral (s. IV dC). Museu de Lleida.

DISCUSSIÓ

L'heura (*Hedera helix* L., *Araliaceae*) és una espècie medicinal i tòxica, silvestre en hàbitats del domini de l'alzinar, present a la flora catalana dels nostres dies (BOLÒS et al., 2005). L'heura (Κιττός) és esmentada en diverses ocasions per Teofrast (*HP*). Plini (*HN* 16.144-152) descriu l'heura (*hedera*) en profunditat i, seguint el mateix Teofrast (*HP* III.18.6-9), estableix que n'hi ha de tres menes, dites “negra”, “blanca” (probablement una altra planta) i una tercera anomenada “hèlix”, que al seu torn es divideix en d'altres, de manera que hi hauria diverses varietats d'aquesta *helix* conegudes al s. I dC. (JASCHEMSKI et al., 2002). El polimorfisme inventariat pels antics és interpretat en l'actualitat de manera que al nostre territori hi viuen *H. helix* L. subsp. *helix* (abundant a tot el país) i la subsp. *rhizomatifera* McAllister (de les muntanyes mediterrànies calcàries del S. i E ibèric), diferents de les heures atlàntiques i occidentals ibèriques (*H. hibernica*, *H. maderensis*) (VALCÁRCEL et al., 2003). Dioscòrides segueix la taxonomia de Teofrast i de Plini, establint els mateixos 3 tàxons d'heura, i en descriu les utilitats terapèutiques (*De materia medica*, II.179): antidiarètica i per al tractament de les cremades (flors); per a les malalties de la melsa, cefalees i otàlgies (fulles) i per a odontàlgies i evitar l'aparició de canes (fruits, sempre ús extern), tot reconeixent-ne la toxicitat, sobretot dels fruits (neurotòxica: “afecta els nervis”, “pertorben la ment”, a més d'afectar la funció reproductora: “produeixen esterilitat” cf. SEGURA & TORRES, 2009). La toxicitat, sobretot dels fruits, és causada per una saponina triterpènica (hederina) present en gran quantitat sobretot als fruits. L'ús medicinal de l'heura s'estén fins al s.V dC (*Cassius Felix*, *De medicina*, 1.5.1.).

Mostres biològiques orgàniques

L'heura havia de ser una planta abundant al nostre territori durant l'Antiguitat; no obstant això, només s'ha detectat una única referència de mostres vegetals orgàniques atribuïble a pol·len de *Hedera sp.*, en un únic estudi, al jaciment ibèric del poblat de l'Illa d'en Reixac (Ullastret) (BURJACHS, 1999: Annex 1). Aquesta escassetat s'interpreta com a indicadora d'antropització i obertura d'espais forestals al voltant de nuclis habitats; anàlogament, la disminució de pol·len d'heura va associada a la destrucció de l'estructura forestal en temps romans del bosc del llac de l'Avern (Campània), per a finalitats militars, a partir del 37 dC (GRÜGER et al. 2002). Tot i que el pol·len de *Hedera* és fàcil d'identificar per tècniques de microscòpia òptica (cf. BUXÓ, 2005: 95), no hem pogut documentar-ne cap

altra citació, ni tan sols quan s'ha cercat específicament (per exemple a una necròpolis de *Barcino*, BELTRÁN DE HEREDIA *et al.*, 2007); DIMBLEBY & GRÜGER (2002), en mostres de les ciutats afectades per l'erupció vesubiana del 79 dC, reporten també quantitats molt petites de pol·len atribuït a *Hedera*. Es tracta sempre de troballes molt escadusseres, probablement a causa de la pol·linització entomòfila (VEZZA *et al.*, 2006) que no produeix deposició pol·línica massiva i/o per una mala conservació de les mostres, que també es troben subrepresentades en sediments pol·lítics actuals (BOTTEMA, 2001).

Mostres arqueològiques

En canvi, existeixen nombroses representacions de l'heura als diversos contextos culturals i cronològics, que es detallen a l'Annex 1, algunes de descoberta força recent. La més antiga identificada correspon a una àmfora grega d'importació (s. VI aC, conservada al MAC de Barcelona), amb decoració de referència a Dionís, on l'heura és l'atribut del déu, com ho és també en un fragment de ceràmica àtica trobada a *Emporion* (s. V-IV aC). De fet, l'heura es vincula als cultes a Dionís des d'antic, amb simbologia referida a la longevitat i a la renaixença de la vida, que es troba en enterraments i necròpolis i, com a tal, és present sobretot en corones i garlandes, tradició que recullen textos antics com la Bíblia (2M 6:6-7) o els autors clàssics (Ovidi, *Fasti* 3.766).

Les representacions de garlandes d'heura en ceràmica àtica de figures roges trobades a la necròpolis ibèrica de Guardamar de Segura (s. V aC) en testimonien l'expansió fins a la Contestània i la penetració en els rituals locals. En context funerari es troben enterraments ibèrics (s. III aC) amb decoració d'heures en armes (espases falcates) o en ceràmica ibèrica d'ús funerari (gerres, càlats), des dels territoris contestans i edetans (La Serreta/Alcoi, Tossal de St Miquel/Llíria, L'Alcúdia/Elx) fins als ilergets (Tossal de Tenalles/Sidamon, Gebut /Soses). Es tracta d'un reiterat discurs narratiu, relativament comú al món mediterrani ibèric, de procedència hel·lènico-itàlica (REIG, 2000) que s'interpretaria com a al·lusió de l'heura a la renovació contínua de la vida (longevitat, floració tardoral) i va lligat a personatges destacats (guerrers, dames nobles, animals ferotges) envoltats o continguts en garlandes i tiges amb fulles d'heura, molt estilitzades, on sempre predominen les fulles de les branques fèrtils, tan simplifcades, que l'atribució botànica s'ha de fer més pel context que per una precisa corres-

pondència morfològica (es tracta de fulles genèriques de base cordiforme), dificultat que remarquen també d'altres autors (MATA *et al*, 2010). També d'època púnica a les Pitiüses s'han recuperat motlles de pa sacre (el negatiu del dibuix de fulles d'heura) per a preparar l'aliment funerari per al més enllà (s. II-IV aC), conservades al Museu Arqueològic d'Eivissa.

D'època romana i tardoantiga (s. I-V dC) s'han recuperat baixrelleus i inscripcions funeràries amb decoració d'heura (per exemple, nècròpolis de *Barcino* o al Mausoleu de Favara, s. I-IV dC) i, en general, en inscripcions epigràfiques, funeràries o no, on el dibuix simplificat de la fulla d'heura s'utilitza com a separador de puntuació entre lletres (*hedera distinguens* en epigrafia). A l'Annex 1 se'n mostren deu exemples, procedents de *Aquae Calidae* /Caldes de Montbui, *Dertosa*/Tortosa, *Ebusus*/Eivissa, *Edeta*/Llíria, *Iesso*/Guissona, *Ilerda*, *Emporiae*, *Tarraco* o *Valentia*).

Igualment, s'han detectat garlandes amb motius vegetals d'heura en escultures (màscara en relleu, *Tarraco* s. II dC, vores de vas amb heura i vinya, també a *Tarraco*, s. I-II dC, cap de déu jove, Granollers, s. II d.C., entre d'altres) associades al culte a *Bacus*, transposició romana del *Dionissos* grec), així com en decoració ceràmica domèstica (llànties a *Baetulo*/Badalona o *Emporiae*, s. I dC, bols de terra sigillata diversos –també els procedents del derelicte Cala Culip IV, S. I dC) com a objectes de la vida quotidiana. Pel que fa a peces de joieria i ornamentació, es coneixen fulles d'heura en bronze procedents de Dènia (*Portus Dianiae*), de la Vila Joiosa o de Gavà amb caps (de Silè, de Bacus) amb corones, així com peces d'ònix amb decoració d'heura de la vil·la romana dels Munts (Altafulla) (Annex 1).

Finalment, cal destacar l'ús de l'heura com a planta de jardí, extensament coneguda en l'*ars topiaria* dels jardins romans (GRIMAL, 1984) que, al nostre país s'ha pogut documentar no pas per elements vegetals biològics orgànics preservats, sinó per representacions de fulles d'heura, en aquest cas, d'una gran exactitud morfològica, sobre materials nobles (marbres o pedra de qualitat) que no deixen cap dubte sobre llur identitat botànica (precisió en el contorn foliar o el detall dels fruits). En determinats casos, d'excel·lent manufactura, s'ha proposat una identificació del centre de producció, com ara el trobat a la vil·la romana de Torre Llauder (*Iluro*, Martaró), que podria provenir del taller de l'Alcúdia d'Elx (CLARIANA, 1999). Són elements decoratius que formarien part de columnes, frisos o mobiliari dels *viridiaris* de les grans vil·les romanes (base de columna de marbre de la vil·la de *Turissa*, a Tossa de Mar; herma de *Saguntum* o l'es-

mentada pilastra de marbre de Torre Llauder). Una significació similar s'atribueix a fulles d'heura identificades en mosaics (com ara les sanefes del mosaic d'Hèrcules de Lliria, de la *domus* del c. Avinyó de *Barcino*, o, a *Baetulo*, de les *domus* de la Casa de l'Heura o de la del c. Fluvià o, encara, dels esplèndids mosaics de la vil·la del Romeral d'Albesa). Hi ha poques representacions d'heura a la pintura mural conservada; s'hi poden referir fragments d'estucs de sostre decorats de la vil·la de Torre Llauder.

BIBLIOGRAFIA

- BELTRÁN DE HEREDIA, J., F. BURJACHS, I. EXPÓSITO, J. TRESSERRAS & J. C. MATAMALA (2007). Estudio del “jardín” funerario de la necrópolis de la plaza Vila de Madrid a partir de las investigaciones arqueobotánicas. *QARHIS* (Epoca 2) 3: 95-106.
- BOLÒS, O. de., J. VIGO, R. M. MASALLES & J. NINOT (2005). *Flora Manual dels Països Catalans*. 3 ed. Pòrtic, Barcelona.
- BOTTEMA, S. (2001). A note on the pollen representation of ivy (*Hedera helix* L.). *Review of Palaeobotany and Palynology* 117: 159-166.
- BUXÓ, R. (2005). Arqueobotànica i restauració dels jardins antics. In: X. Aquilué & J. Monturiol (coord.), *Jardins d'Empúries. La jardineria en època romana*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, L'Escala: 95-98.
- CLARIANA, J.F. (1999) – Elements decoratius de *viridaria* procedents d'*Iluro* i la seva àrea rural. *XVI Sessió d'Estudis Mataronins*: 59-74.
- DIMBLEBY, G.W. & E. GRÜGER (2002). Pollen analysis of Soil Samples from the A.D. 79 Level: Pompeii, Oplontis and Boscoreale. In: W.H. Jashemski & F.G. Meyer (eds.), *The Natural History of Pompeii*. Cambridge University Press, Cambridge : 181-216.
- GRIMAL, P. (1984). *Les jardins romains*. 3ème ed. Fayard, Paris.
- GRÜGER, E., B. THULIN, J. MÜLLER, J. SCHNEIDER, J. ALEFS & F.W. WELTER-SCHULTES (2002). Environmental changes in and around Lake Avernus in Greek and Roman times. In: W.H. Jashemski & F.G. Meyer (eds.), *The Natural History of Pompeii*. Cambridge University Press, Cambridge : 240-273.
- JASHEMSKI, W.F., F.G. MEYER & M. RICCIARDI (2002). Plants: Evidence from Wall Paintings, Mosaics, Sculpture, Plant Remains, Graffiti, Inscriptions and ancient Authors. In: W.H. Jashemski & F.G. Meyer (eds.), *The Natural History of Pompeii*. Cambridge University Press, Cambridge: 80-180.
- MATA, C., E. BADAL, E. COLLADO & P.P. RIPOLLÈS (2010). *Flora ibérica. De lo real a lo imaginario*. Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de Valencia. Diputació de València, València.
- REIG, C. (2000). El armamento de la necrópolis ibérica de la Serreta de Alcoi (Alicante, España). *Gladius* 20: 75-117.
- SEGURA, S. & J. TORRES (2009). *Historia de las Plantas en el mundo antiguo*. CSIC – Publicaciones de la Universidad de Deusto, Bilbao.
- THE PLANT LIST (2013). *A working list of all plant species*, v. 1.1. [En línia]. Royal Botanic Gardens, Kew and Missouri Botanical Garden . <http://www.theplantlist.org/> [Accés 19/9/2015].
- VALCÁRCEL, V., H.A. McALLISTER, A. RUTHERFORD & R.R. MILL (2003). *Hedera* L. In: S. Castroviejo *et al.* (eds.), *Flora Iberica* vol. 10. Real Jardín Botánico-CSIC, Madrid: 3-12.
- VEZZA, M., M. NEPI, M. GUARNIERI, D. ARTESE, N. RASCIO & E. PACINI (2006). Ivy (*Hedera helix* L.) flower nectar and nectary ecophysiology. *International Journal of Plant Sciences* 167(3): 519-52.